

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૯૧૧

: પ્રકાશક :

સચિદાનંદ ગ્રંથાલય નીચકંઠ

મોંઘી આશ્રમ, અમરવાદ-૧૩

: મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જબરીસાઈ શાહ

સારણ મુદ્રણાલય

પાનકોર નાંકા, અમરવાદ

નિવેદન

મુંળ દારસીમા લખાણેલી સમાપતના અંગ્રેજીમા થયેલા
 બાપાનતર ઉપરથી ગુજરાતીમા તેનો અનુવાદ કરવો એ એક
 સાહસિક કાર્ય છે અને તે કવિ નર્મદના સારા અર્થમા
 ‘સાહસિક’ નહિ, પણ કવિ સ્વપતરામના એ રાખનો હોન
 ખતાવનાર અર્થમા પણ ગણી શકાય

એનાથીયે વધારે સાહસિક કાર્ય તો હિમર ખપ્પામના
 કાવ્યનુ મૂલ્યાકન કરવું અને હિમરનો જગતને આપવા માટે
 શો સ દેશો છે એ વિષે થોડું પણ લખવું એ છે કવિ
 કાવિદાસ માફક (જે કે એ એને માટે તો બિનકુન યથાર્થ
 નથી) કહું તો, ‘કયા હિમર ખપ્પામ-ફિટ્કીર કે ને કયા
 મારી અદ્યમતિ !’ એ તો આપણી સાદી કહેવત મુજબ
 ‘કયા રાજ ભોજ ને કયા ગાગા તેની !’ જેવી વાત છે;
 કારણકે હિમર ખપ્પામને વિષે આજ સુધીમા એટલા બધા
 સમર્થ લેખકોના જુના જુના વિચારો પ્રગટ થયા છે કે મહા
 વિદ્વાન અત્યામા સૈયદ નાજી સાહેબ કહે છે તેમ એ વિષે
 જેમ વધારે લખાય છે, તેમ વધારે ગેરસમજ ને આગિવૂટી
 નીપજવાનો સભવ છે

તેમ છતાં આ બન્ને સાહસિક કાર્યો કરવાની દિગ્ભ્રમ ધરી છે, કેમકે ઉમર ખખ્યામ જેવા જગપ્રસિદ્ધ કવિનો મુજરાતી પદ્યમાં યથાશક્તિ ભાવાનુરૂપ પરિચય આપવો એ એક લઘાવો છે. ઉમરની ૭૫ રૂખાવતોના દિદ્ગીરરૂંઢે દરેકા અગ્રેજી અનુવાદના અનુવાદો જગતની લગભગ બધી જ મુદ્રેલી ભાષાઓમાં થયા છે. દિંદીમાં પણ તેના ૧૦-૧૦ જેટલા અનુવાદો થયા છે, અને તેમાં સિદ્ધહન્ત કવિઓ—શ્રી. મૈથિલી-શરણુ ગુપ્ત, શ્રી. બલ્લભ વગેરે એ પૈનાની કલ્પમ અગમ્યાવી છે.

મુજરાતી ભાષામાં ઉમરની રૂખાવતોનો એક પદ્યાનુવાદ થયો છે તે એક ગદ્યમાં ઉમર વિશે મહાનિમિષ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જે પદ્યાનુવાદ થયો છે તે શ્રી. હરિલાલ સંપતીનો અને ૧૯૨૭માં ફારસીમાંથી ઉમરની ગણાતી ૫૦૦ રૂખાવતોનો છે. અને મહાનિમિષ અસ્થામા નાની સાહેબના ઉર્દૂ મહાનિમિષનું ભાષાન્તર છે. આમ ઉમર ખખ્યામને અદ્વાત અવસ્થામાંથી ૭૦૦ વરસે એકદમ જગતના પ્રકાશમાં આણનાર દિદ્ગીરરૂંઢે દરેકા અનુવાદનો આ પહેલો અનુવાદ મુજરાતીમાં (મારી નાણુ મુજમ) છે.*

અને એક વાર અનુવાદ થયો એટલે પછી તો એ ધનાં ધતાં, ને પડાપી, ને વિચારો મને સૂઝ્યા તે ગણાવવાની પુષ્ટતા મેં કરી છે તે પણ સ્વાભાવિક છે.

નાના પુસ્તકનું લાંબું નિવેદન હોય નહિ એટલે ફક્ત તદન જરૂરી મુદ્દાઓનો જ આમાં નિર્દેશ કર્યો છે.

* ખીલ અનુવાદો થયા છે, પણ તેની જાણ પ્રસાવના ઉપરથી થઈ.

ઉમર ખખ્ખામ ૧૨ મી સહીમા ધરાવના પ્રસિદ્ધ શહેર નૈશાપુરમાં અર્ધ ગયો. એ સદી એટલે ઈસ્લામની ધરાવ ઉપરની પ્રદેશિક અને ધાર્મિક છતના પ્રથમ આયકા પચાવી ગયા પછીનો કાળ નૈશાપુર હિન્દુસુરોપના ત્યારના વેપારના ધોરી માર્ગ ઉપર આવેતુ સમૃદ્ધ ગહેર હતુ તે સમયમા ઈસ્લામના સુફીવાદ (વધારે સાચું તો સુફીવાદો)નો આરભ કપારનોએ થઈ ગયો હતો

એવા કાળમા અને બહુ સુષોઝ રચનામા ઉમરનું છવન પસાર થયુ હતું. એ પોતે એના છવનકાળ કરમ્યાન કવિ તરીકે પ્રખ્યાત નહોતો એ સાચુ, તો પણ ભૌતિકશાસ્ત્ર, ભૂમિતિ અને બીજામણિત, ખગોળશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર, ઈસ્લામનુ ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની (એકલા ઈસ્લામની તદિ પણ) ખીછ અનેક શાખાઓના જાની-પડિત તરીકે ખ્યાતિ પામેનો હતો આ બધા વિષયોમા એણે અમૂલ્ય અને મૌલિક ગયો લખ્યા છે

૧. આમ એની મહેરકા કવિ તરીકે તો તદિ પણ એક બહુનાજ્ય પડિત તરીકે સતોવાઈ હતી છવનમાં એને આર્થિક, શારીરિક કે કુદુબની ઉપાધિનુ દુઃખ પડ્યુ ન હતુ (એતો કશો ઉલ્લેખ તો નથી) સારી વાર્ષિક રકમ એને મળ્યા કરતી હોવાથી સરલુપોપલુની તો ચિતાજ ન હતી, એટલે એને પોતાને બહુ ગમતુ એકાન-છવન માળી રાકવાતુ સદ્ભાગ્ય પણ એને મળુ હતુ માત્ર દુ ખ કહો તો આટલું : નવત્ર વિચારક હોવાથી એની સામે રહિસત રિલસુદાએ (' મઝહની સુફીઓએ ') ગખન ડીમ ફી હતી અને તેમનો

વિરોધ આમ જાળના મુધી પહોંચનાં એક વાર તેને મક્કા હજ કરવા નાસી જવું પડ્યું હતું.

આતી એના જીવનની એકંદરે ધણી સુખી પીડાનૂમિકાને ખ્યાલ રાખવો એ સવિશેષપણે જરૂરી છે, કેમકે આમણ જાણ્યાનું છે તેમ એના જીવનના જાવાઈ વિશે તેમ જ તેના આસ્તિય કે જીવનવર્તન વિશે ભારે મતભેદો છે અને તે દરેકની પાછળ સમર્થ લેખકોનું પ્રમાણભૂત (authoritative) રહેવું છે.

ખીલું, ઉમર ખેંચામના માત્ર દિહ્ઝીરહઝના જ અનુવાદ ઉપરથી જાણવો ખ્યાલોથી દોસ્તાઈને એના જીવન અને જીવનને સમજવાં એ પણ ચોક્કસ નથી. દિહ્ઝીરહઝે પોતે ઉમરની આશરે ૫૦૦ (કાઠકે તો ૮૦૦ સુધી કહે છે) રૂબાયતોમાંથી પોતાને મત્તમમતી અને ઉમરની દિલસુઝી વિષેની પોતાની માન્યતાને જ પોતે એવી માત્ર ૭૫ રૂબાયતો પસંદ કરીને એનો અનુવાદ કર્યો છે. એ અનુવાદ એવા સુંદર, લાલિત્યપૂર્ણ, સરળ અને સંગીતમય પદ્યમાં થયો છે કે એટલા એક નાના અનુવાદે દિહ્ઝીરહઝને અંગ્રેજીના સમૃદ્ધ સહિત્યના અમર કવિઓમાં આન અપાવ્યું છે, અને આ અનુવાદના જ અનુવાદો જુદી જુદી ભાષાઓમાં થયા છે. ખીમત અંગ્રેજ કવિઓએ પણ (તેની પછી) ઉમરની હારસી રૂબાયતોના અનુવાદો કર્યા છે અને દિહ્ઝીરહઝે કરેલો અનુવાદ લોકોને આડે રસ્તો દોરે છે, એવા સપ્રમાણ આક્ષેપો પણ કરેલા છે, તેમ છતાં જયતે તો દિહ્ઝીરહઝના અનુવાદ પર મુન્ધ થઈને તેને જ વધાવી લીધો છે.

દિહ્ઝીરહઝના અનુવાદથી ધણા લોકોમાં—ખાસ કરીને

પશ્ચિમના—એવી માન્યતા ફેલાઈ છે કે ઉપર જોવામ અઠંગ શરાણી હતો અને તેણે તેની સ્થાપતોમાં દુઃખ મૂલવાના એકમાત્ર સાધન તરીકે ખરેખરા દારૂની જ લલામણ કરી છે. એ agnostic (માત્ર હસ્ય પદાર્થ જ છે. કશુંય અસ્તિત્વ જણી શકાયું જ નથી એમ માનનાર નિરીશ્વરવાદી) હતો અને એની ફિલસૂફી hedonistic (ચાર્વાકીની જેમ બધી પંચાત ઊઠી 'ખાઓ, પીઓ અને લહેર કરો' એવી) હતી. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે:—

'The stanzas were connected, if not unified, by a central philosophy: a vigorous free-thinking hedonism, a casual but frank appeal to enjoy the pleasures of life without too much reflection.' (લાંબો વિચાર કર્યા વિના જીવનમાં મોજમજાજ માણવાની સ્પષ્ટ હિમાયત કરતી ચાર્વાકવાદી ફિલસૂફી.) ધણાખરા દીકાકારોનો મત હુંકમાં ઉપર જણાવ્યો છે તે જ છે.

૭. કે. ચેલરસન કહે છે કે 'ઉમરની ફિલસૂફી સુખી પ્રગતી નહિ પણ દુઃખી પ્રગતી છે.'

એકલા પશ્ચિમમાં જ આવી માન્યતા છે એમ નથી. હિંદી કવિ શ્રી. મૈચિલીયરજી ચુપ્પાનું પણ કહેવું છે કે "ઉમરનો શરાબ કપીરનો પ્રેમખાસો નથી." પણ આના સ્પર્શનમાં તેઓ માત્ર આપણું જ કહે છે: "સખત પરંપરા-ગત ઇતિહાસ અને સ્થાપતોનો અંતરાત્મા આ હકીકતની સાક્ષી બુરાવે છે." બીજા હિંદી લેખક શ્રી. ખયત એને

‘રૂતો દવિ’ કહે છે અને એની આ ૭૫ રૂપાયતોમાં માત્ર નિરીશ્વરવાદી નિષ્ણાસાજ દેખે છે. ‘જેમકે:—(૨. ૨૩)

માટી માંહે શરીર તણી આ માટી ભેગી થશે, હા !
સૂનાં થાશે મધુ, ગીત અને ગાયકો—મર્વ સૂનાં.

આ બધાનો મુખ્ય સુર એ છે કે નિરાશાવાદને લીધે એ શરાખી થયો અને જન્મતને ખરેખરા શરાખી થવાની જ સલાહ તે આપે છે.

તેમના આ વિચારના સમર્થનમાં તેઓ મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો રજૂ કરે છે.

હિમરે સુદીઓને સારી પેડે વખોડી કાઢ્યા છે. બધાં ત્યાં તેમની કાટકણી જ કાઢી છે.

એ કહે છે કે આજે જ મરિા પી લો. ગર્હ કાઢના ખસાવા ને આવતી કાલનાં સ્વપ્નો બધાં જૂઠાં છે.

વળા એ તો ધ્રિરને પણ, સેતાન એણે બતાવ્યો તેથી, ઉણતો નથી. (૨. ૫૭)

પાપો માટે પછી જન તણાં કોણ છે દોષપાત્ર ?
માટી માગી જન તણી, પછી માટી દે માનવીને.

આ બધાને વિષે મારી સમજણ આવી છે :

હિમરે સુદીઓની ખૂબ નિંદા કરી છે, તે વાત સાચી, પણ તે શસ્ત્ર પંડિતોની—જેઓ માત્ર ચર્ચા જ કર્યા કરે અને જીવનમાં તો હિંમી રીતે જ વર્તે તેવાઓની. એ ‘રિસાલ એ જલ્લ વ મુકામલા’ (ખીજગણિત) ના એના પુસ્તકમાં

કહે છે: અમારા જમાનાના લોકો જેઓ હકામોનો (પંડિતો-
નો) પાક લગવે છે તે સત્યને અસત્યમાં બેળવી દે છે....
તેઓ જ્ઞાનનો દોષ કરે છે. અને જે કંઈ (એમની પાસે)
જ્ઞાન છે, તેનો ઉપયોગ તુચ્છ ભૌતિક ઇચ્છાઓ સતેષવામાં
કરે છે. (તેઓ) જે કાંઈ સત્યનો શોધક છે અને ડાળખામ
કરતો નથી તેની જાહેરમાં ઠેકડી કરે છે. ' (નહીં સાહેબના
મહાનિબંધનું બાપાંતર પૃ. ૨૨૩) આથી જ ઉમર કહે
છે કે “ ભલે મારી ધાતુ હલકી રહી, પણ સંભવ છે કે
એમાંથી જ એવી ચાવી ધરાવ કે જે સત્યનો દરવાજો ખોલી
તાખશે. પછી સુદીઓ ગદાર ગિલા ગિલા છેને મારી ઠેકડી
કરતા ! ” (રુ. ૫૫)

આવી રીતે રુ. ૨૫, ૨૭, ૪૬ વગેરેમાં એણે
સુદીઓને ઉતારી પાડ્યા છે—પણ તે માત્ર આવા દંભી
સુદીઓને જ.

પ્રભુમય જીવન જીવવા માટે ‘ આજ ’ને જ મહત્વ
આપો, એમ તો ધણા ભક્તો પણ કહે છે :

જો કાલ કરે, વહુ આજ કર લે; |
જો આજ કરે, વહુ અજ કર લે. |

એમ કહેનારને આપણે કાંઈ નિરીક્ષવાદી નહિ કહીએ.
‘ આજનો દહાવો લીજીએ રે, કાલ કાણે દીકી છે ? ’ એમ
કહેનાર કવિશ્રી લલિત ચાર્વાકવાદી નથી.

અને ઇશ્વરનો પણ દોષ કાઢવો એ પણ કંઈ નવી
વાત નથી. એના સામગાને ગાળો દેનાર નરસિંહને આપણે

નાસ્તિક ગણતા નથી. 'જસ, મારે તારું' મોં જ જોવું નથી :
'રે ! સ્વામ રંગ સમીપે ન જવું' ।' એવા કવિથી દયારામે
રાધાના મુખના સખે કહ્યા છે. તેથી દયારામ કે રાધા—
કોઈને આપણે નાસ્તિક ગણતા નથી.

હવે કિટ્ટીરદો પોતે પસંદ કરેલી આ ૭૫ રૂપાપતો-
માંથી પણ એકાદ બે જોઈએ : (રૂપા. ૫૬)

જલણું છુ કે મુજ જીવનમાં પ્રેમ—જ્યોતિ જમાયે
કે બાળી દે મુજ જીવનને સત્યનું તેજ પોતે,
'તોયે બાળી પલક જર જે યાય મલાલયોમાં
તે નારી છે; કહી નવ મરે પ્રાપ્ત તે મંદિરમાં.

અને રૂપાપત ૧૨ :

બાહ્યા ! કેવા અનહકતબુ ઢાલના નાદ ઘેરા !

આ બંને અવતરણો, ઉમ્મની કહેવાતી ચાર્વાકવાદી
ફિલસુફી દ્વારા સમજાવી શકાતા નથી. ખરેખરા શરાણની જ
હિમાયત કરનારને વળી સત્યના તેજની ઝાંખીની શી પડી
હોય ? કે દૂર વામના (અનહદ) નાદની ?

ઉમરે 'સુરા' શબ્દ વાપર્યો છે તે તેના સૌકેતિક—
રહસ્યમય—અર્થમાં. શરાણનો આ અર્થ એની બધીયે રૂપાપતો-
માંથી લઈ શકાય એમ છે, અને ખરેખરા શરાણની હિમાયતનો
અર્થ એની કેટલીક રૂપાપતોમાંથી લઈ શકાતો જ નથી,
તેથી 'શરાણી અને નાસ્તિક' નો બાપો પડે છે ચિરહ જાય
છે એમ મને તો લાગે છે.

આર્વાકવાદની દૃષ્ટિએ જ ચૂંટી કાઢેલી રિદ્ધીરહીની ઉપ સમાયતોમાંથી પણ જગતના વૈભવનું પોષણપણું, છંદોની અનિશ્ચિતતા, માનવીની નિર્જનતા ને અસહાયતા, (દહાની જેમ તે અહીંથી તહીં ફેંકાય છે), જન્મમરણ ઈશ્વરના હાથમાં છે, માનવી તો માત્ર બાણના સોગટાં જેવો છે, બુદ્ધિ દ્વારા ઈશ્વરની સૌંદર્ય વ્યર્થ જ છે, પણ તે છે અને તે સર્વજ્ઞ છે, (એ જ જાણે છે, એ જ જાણે છે, એ જ જાણે છે. સખા. ૫૦) અને તેથી ઈશ્વર ઉપર અંધશ્રદ્ધા રાખવી (સખા. ૩૩) એ જ એક ઉપાય છે—આ બધું મળી આવે છે.

બુદ્ધિવાદી વિજ્ઞાનની વ્યર્થ સૌધથી અને શાસ્ત્રના શબ્દને જ વળગી રહેનારા ધાર્મિક મણાતા સુદીઓથી ઠંડાળેલા હિમરને શરાબના ખાણના (કેવળ કૃપા પર આધાર રાખનાર મસ્ત ભક્તિના) છીછરાપણામાં જ સત્ય દેખાય છે : જ્ઞાની, વૃદ્ધ, વંધ્યાને તજ્જ્ઞાક આપી દ્રાક્ષતન્યા સાથે તે લખ્મ કરે છે (સખા ૪૦), એનો અર્થ પણ આ; તે કંઈ એની નાસ્તિકતાનું પ્રમાણ નથી.

હવે રિદ્ધીરહી છેડી દીધેલી પણ નગ્ની સાહેબે પ્રસિદ્ધ કરેલી દેટલીક સમાયતો જોઈએ :

બુદ્ધિ નહિ, ભક્તિ જ :—

મારું બુદ્ધિનૈપુણ્ય તને સાબિત કરવામાં લાયક નથી; અને મારું ચિંતનકાર્ય, સિવાય કે તારી બંદગી, કંઈ નથી; અને તારી ભવ્ય હકીકતને હું કેવી રીતે જાણી શકું ? અને કદાચ તને જોળખનાર કેવળ તું પોતે જ હશે.

ઓ સાકી ! લાજ ! એક સરાખનો પ્યાલો દે કે (કમરે)
સર્વકામનો કરનાર ખુદ છે.

x x x x

અને ખુદ તેની કૃપા વડે બંધને નવાજનાર છે; વસંતની
બદારના દિનોમાં રણાબંધી અને બંદગીઓનો ગાંઠો ફળની
કિંમતે ન વેચ. (ફળની આશાથી બંદગી ન કર.)

કારણ કે ખુદને તારી ઈમાલ્તો ને બહિતની કહી
જશર નથી.

x x x ■

શા માટે બકિની પશુ જર નથી ?

ઓ ખુદા ! તું કરીમ છે અને તારું કરીમ હોવું પણ
તારી કૃપાદષ્ટિ છે.

તો આ કઈ જાનની કૃપા કે પાપીને વાંચિન રાખવામાં આવે ?
અગર બકિના સોદામાં (તું) ઉદાર બની જાય, તો તેમાં શું ?
પણ પાપકર્મો છતાં તું મને માફી દે તો જ એ તારી કૃપા છે.

x x x x

અથે હું પાપી બદો રહ્યો, કિંતુ તારી સદિષ્યતા ક્યાં ?
મારું હૃદયમંદિર અધેકારમય છે, પણ હીવા રૂપી તારું તેજ ક્યાં ?
અગર બંદગીના સોદામાં સ્વર્ગની એક ધરી તું આપે,
તો એ તો મજૂરી મળી; કિંતુ તારી અમીદદષ્ટિ ને કૃપા ક્યાં ?

x x x x

તારી ઉદાસ્તાના દરગાહ વિશે મને નિરાશા નથી,
કારણ કે મેં કદી તારી એકતાની અનેકતા કહી નથી.

x x x x

ઓ ખુદા ! તું મને પ્રાપ્તિતનું જળ આપ
 અને મારી માફીઓ સ્વીકાર;
 તું જ દરેકને પ્રાપ્તિતનું (પણ) જળ આપે છે
 ને તું જ દરેકનો જ્યાં સંભળનાર છે.

x x x x

ફિલસુફી ન ગમવાનું કારણ:—

અફસોસ ! મિથ્યા વિવાદમાં જીવન વહી ચલ્યું !
 એકેએક ઢોળિયો હરામનો ખાધો ને હૃદયને મલિનતામાં
 તરબોળ કર્યું;
 તારી આઠાપાલનના છનકારમાં મારું મોં કાળું થયું—
 અફસોસ ! તારી આઠા વિરુદ્ધના મારાં કંથોં મારે.

x x x x

ઓ ખુદા ! દાર ઉપાડે ! તારી કને ચાવી છે.
 જીવનપંથ બતાવ ! માર્ગદર્શક તું જ છે.
 હું અન્યતા હાયમાં (મારો) હાય મૂકતો નથી, સિવાય કે તારાં
 (કારણો) જ નાશવંત છે, સિવાય કે તું.

x x x x

વળી ઉમરને એના મરણના સમયની અમાઉથી ખબર
 પડી ગઈ હતી, તે પણ મારી દૃષ્ટિએ એક લાક્ષણિક
 હકીકત છે :

હિમર ખ્યામ 'મલાહિયાતે રક્ષા' ગ્રંથ પાંચી રજો
 હતો, વાંચતાં વાંચતાં જ્યાં 'એક' અને 'અનેક'ની ચર્ચા
 પર પહોંચ્યો, ત્યારે તેના પર એવી અસર થઈ કે (એકાએક)

તે પાનાની વચ્ચે દાંતખોતરણી મૂકી ઊભો થયો. લોહાને બોલાવી વસિયત કરી. પછી નમાઝ પઢી. દિવસ આખો ઉપરાસ કર્યો. છેવટે ઈશાની નમાઝ (રાતની પ્રાર્થના) પઢી, તે બોલ્યો:

"(ઓ ખુદા !) તું જાણે છે કે મેં મારી ઇફ્તિ પ્રમાણે તને ઝેળખ્યો. તું મને ક્ષમા કરી દે. તારી પિઝાણુ ! એ જ મારા માટે સ્થિરાસ છે. "

આમ બોલનાં બોલતાં તે સદને ચાટે ચૂપ થઈ ગયો.

આ બધા ઉપરથી મને તો લાગે છે કે એ એના જીવનના ઘડપણમાં "સિલસુરીમય સુફીવાદી" (નદવી સાહેબના મન પ્રમાણે) પણ ન હતો. એનો કોઈ 'વાદ' જ ન હતો. તે માત્ર મસ્તખઠત હતો. નરસિંહ મહેતાની મારફ કોઈ પણ જાનનાં 'તુલ્લુતાં દુ'પણા' એને 'તુલ્લુ લાખ્યાં.' અને 'પ્રેમરસ પાને તું મોસ્લા પિચ્છવર !' એવી મસ્તખઠિતમાં જ એ રાચતો.

પ્રવેશકે લખી આપનાર શ્રી અનંતરાય રાવળનો—અક્ષિત ને વિવેચક તરીકે—ઉદ્દેશ્ય માત્ર બસ છે. પ્રતિવિત સાહિત્યકારો પણ તેમને ઉપરની બને દૃષ્ટિએ કેવા સન્માનથી જુએ છે, તે પ્રત્યક્ષ જાનમાહિતીની હકીકત છે. તેમણે ધર્યો શ્રમ લઈ મૂળ અંગ્રેજી તેમજ બીજા મુજરાતી અને હિન્દી અનુવાદો સાથે આ અનુવાદની પ્રત્યેક રૂબાબ રેખતી, તેની તુલના કરી, પોતાનો અષ્ટ અભિપ્રાય ધર્ષાવ્યો છે. તેવી તેમની વિશદ ઉણાવટ અને સહૃદયતા માટે તેમનો ધર્યો આભાર માનું છું.

‘ગૂર્જર ગ્રંથસ્ત્ર કર્ણાલય’ના શ્રી. ચંબુભાઈએ તથા તેમના સાથી-મિત્ર શ્રી જ્યોતિષપુત્રે મારા મિત્ર-સખધી શ્રી ચીમનભાઈ (મહાગન બુક ડીપોવાળા)ની લવામણ સ્વીકારી આ પુસ્તકના મુદ્રણ, ઉઠાવ, વેચાણ વગેરે અનેક બાબતોમાં, એ બધું પોતાને માથે લઈ લઈને, મને ઘણી તકલીફમાંથી બચાવ્યો અને પોતે ઘણા ગ્રમ ઉઠાવ્યો તેની ઘણા આભાર સાથે નોંધ લઉં છું.

શ્રીમતી સરવાબહેન મળમુદરે જાતે જે મોટા ચિત્રો ચીતરી આપ્યા અને એકનો ત્રિગી બ્લાક કરાવી આપ્યો છે તેમનો આભાર ન મનાય—એ તો મારા સ્વજન (ભાણજી) છે એની ચિત્રકળામાં ભાવોદ્દીપન થયું હોય છે તે હકીકત બીજા, એ વિચિત્રા જાણકાર, ભાઈબહેનો તરફથી પણ જાણી, છે એવી એમની સહાય માટે અહીં આનંદ જ વ્યક્ત થાય.

યોગ્ય સુચોક્તિ ચિત્રો ચીતરી આપ્યા માટે મારા મિત્ર, ચિત્રકાર શ્રી જ્ઞા મહાનો પણ આભારી છું.

ગુજરાત વિદ્યા સભા, નહીં સાહેબ તથા બાપાતરકાર શ્રી અમ્બાસમુખ્યા નગરજીવી રાજકોટવાળાનો એમના પુસ્તક-માંથી કેટલાક ઉતારાઓ લેવા માટે આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ માટે મને ઉત્તમ, પ્રેરણા અને આશીર્વાદ આપનાર, પૂજ્ય ચાચાજી (શ્રી ગુરુચાળ મલ્લિકજી) તથા પૂજ્યશ્રી ‘મોટા’ને હું વીસરી જઈ એ કેમ જાને ? મારા પ્રત્યેની એમની લાગણી વિશે ક્યો શબ્દ વાપરવો તે મને સંજ્ઞ નથી અને હું એ ભાઈ હિમનભાઈએ જે સહાય કરી તે બાબતનો ઉત્તેજ ક્યાં વગર કેમ ચાલે ?

ચિત્ર પરિચય

પુત્રકો અને માસિકોમાં પ્રગટ થતાં ચિત્રોનો પરિચય આપવાની નવી પ્રયા એટલા માટે આવકારલાયક છે કે તેથી ચિત્રનું દર્શક તથા ખૂનીઓ જોનારના, ખ્યાલમાં વિશેષણ આવે અને તે ચિત્રના દસ્પનો ઉપયોગ તે રસ તે વધારે માણી શકે. અહીં પણ તે કારણસર તે પ્રયા ચાલુ રાખી છે.

ત્રિદંત્રી ચિત્ર :—વસંતનું યૌવન સૂચવવા માટે ગુલાબી, નારંગી, વાદળી વગેરે ખુશ્કા, ખુશતા, રંગો તેમજ કૂચેલાં નાનાં છોક અને ઝાડ આલેખ્યાં છે. આકાશમાંની ખીલેલી સંખ્યાની આઝા યુવકના મુખ અને કપડાં ઉપર છવાઈ છે, તે યુવાનીની લમક, મોજશીખ, ઉત્સાહ વગેરેની ઝાંખી દર્શાવે છે.

આવી યુવાની ઝડપથી બિટી જાય છે, તેનો રસ દોળાઈ જાય છે, તે સુરા દોળાઈ જતા કટોરાથી દર્શાવાયું છે. રૂખા-પતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે દર્શાવાયેલું બિટી જતું બુદ્ધિમુદ્ધ સંવિદોષણે આકર્ષક રીતે તે દેખી દેવામાં આવ્યું છે.

આવી છે. તે ઉપરાંત નીચેની સુંદર બીંત, સુંદર જીંદગી ને પછી શાંત સાદું મૃત્યુ, એ સુચવવા બીંતનો ઉપરનો આકાર 'દુઝ' તે—કમરના ધુમ્મસને—મળતો રાખ્યો છે.

એકરંગી ચિત્ર :- રોનકદાર મકાનથી વૈભવ અને કાવ્યમાં જે મીઠાબાનીનો ઉદ્દેશ્ય છે તે મીઠાબાની પશ્ચાત્તરભિ —back ground—માં આવેખ્યાં છે. પણ રૂબાવતનો પ્રધાનસૂર ગંભીર ને ગમગીની લખે છે તેથી મોડું વક્ષ આવેખી મૂળ બૂમિકાને વ્યવસ્થા પાડી દેવા તેના ઉપર બહો પડેલા નાખી દીધા છે. આવી રીતે ક્ષણજગુર મોળને મોંચુ ફરી તેનાથી અનાસક્ત ચવાનો જે ખ્વનિ કાવ્યમાં છે તેનું સૂચન કર્યું છે.

પ્રિયતમના ખાલી આસન ઉપર ખાલી ફેરારી જાંધા મૂકતાં આ સુવતી, સ્વજન ઉપરની પોતાની આસક્તિ નિર્મૂળ કરવા હિંચે છે, પણ તેમ કરતાં તેનાથી જે હૃદયમંથન થાય છે તેમ જ ગત સમયમાં માણેલા તેના સુખમય સહવાસની સ્મૃતિ આ નારીની શ્વપમાં સ્થિર થયેલી દેખાતી પણ જાંડાણમાં જીતરી મએલી દષ્ટિ તથા ગ્લાનિમય, ઉદાસ—મુખ ઉપરથી રસપટ જણાય છે. મૃત્યુનો ને તેથી નીપજતી ગમગીનીનો એાજો ખાલા સુધી પહોંચી તેને ઝાંખો કરે છે.

બહેન સરલાદેવી મહુમદારનાં આ ચિત્રો છે, તેઓ કવેં મુનિવર્સિટીનાં ચિત્રકળાનાં પી. એ. (એમ. એ.) અને મુંબાર્કની જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટ્સનાં ગ્રેજ્યુએટ છે.

શશિકાન્ત નીલકંઠ

શુદ્ધિ પત્ર

રૂપાં	લીં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૦	૧	જીવન	ભવન
૫૪	૪	આત્માના	આત્માના

પ્રાસાદિક અનુવાદ

ઉમર ખયામની જગમશુર કબ્રખાંઓના આ ગુજરાતી અનુવાદનું સ્વાગત કરતા આનંદ થાય છે

અનુવાદક શ્રી સશિકાન્ત ગુણાચાર્જી નીનકદ નર્મદ-યુગના કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર મહિપતરામ ઉપરામ નીનકદના પૌત્ર થાય પિતામહના સાહિત્યસન્કાર ત્રીજી પેઢી સુધી આનું રહ્યાનું રમણખાંશના સુશિક્ષિત પુત્રીઓના સખાશોધી આપણે જાણતા હતા જ આ અનુવાદ બીજી દિશામાંથી આવતો એ હકીકતનો એક વધુ આનંદદાયક પુરાવો બની રહે છે અનુવાદ સરન, પ્રાસાદિક, અને મૂળના વક્તવ્ય અને કવિતાઈ ખૂબીઓને તેની ધણી નજીક રહી વિગદ પ્રવાહી ગુજરાતી પદ્ધતિ ઉતારનારો બન્યો છે એ હકીકતે અનુવાદકનો આદરો પરિચય જરૂરી દરાવ્યો છે

‘મૂળના’ એણે એડવર્ડ ફિન્જરફોર્ડે કરેલા ઉમર ખયામની ૭૫ કબ્રખાંઓના મૌલિકરૂપ સુદર અંગ્રેજી મુક્તાનુવાદના ઉસ્લામ જગતમાં કવિ કરતા ગણિતશાસ્ત્રી, ખગોળશાસ્ત્રી અને તત્ત્વજ્ઞ તરીકે વિશેષ જાણીતો પુરાસાન નો ફાસ્તી પડિત ઉમર ખયામ દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચતા કવિ તરીકે જાણીતો બન્યો તે તેના અવસાન પછી સરા સાતમો વર્સે, આજથી પૂરા ૧૦૧ વર્ષ પહેલા, પ્રમુખ થયેના

અંગ્રેજ ફારસીવિદ્ અને કવિ એડવર્ડ ફિટ્ઝરોડના અંગ્રેજ
અનુવાદથી જ. પ્રસિદ્ધિ પછી આત્મવ વર્ણની અવસ્થા બાદ
એ અનુવાદે વાંચનારાઓની દાટે એનો એવો તો ત્રણ
લગાડયો અને એરી તો પ્રચંડ લોકપ્રિયતા મેળવી કે તેની એ
એકથી થડે એરી અનેક સચિત્ર આરતિઓ આજ સુધી
પ્રગટ થયાં કરી છે. પછી તો ઉમર ખયામની પ્રત્યે આ-
કર્ષણ વધનાં તેની રજાઈઓની વધુ ને વધુ હસ્તપ્રતો શોધી
તેનાં મૂલને વધુ વધારે ભાષાંતરેણ વધુ થયાં છે. એમ
જનાં, હજી સુધી સૌથી વધુ આકર્ષણ દુનિયાના ઠાવ્યસિંહો-
ને ફિટ્ઝરોડના પહેલી આરતિવાળા અનુવાદનું જ રહ્યું
છે શ્રી શશિભન્તભાઈનો અનુવાદ ફિટ્ઝરોડના એ અંગ્રેજ
અનુવાદને ગુજરાતીમાં ઉતારવા મથ્યો છે.

ઉમર ખયામને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના આની પહેલાં
જ નેટલા પ્રયત્ન થયા છે. નોંધપાત્ર વાત એ છે કે હિંદીમાં
એવા પ્રયત્ન બારેક નેટલા થયા છે પણ તે ૧૯૩૦ની
સાલ પછી, જ્યારે ગુજરાતી અનુવાદોમાંના અર્ધિઅર્ધ
૧૯૩૦થી વધુ વરસ પહેલાં થયા છે. ૧૯૧૨માં 'જ્ઞાન-
સુધા'માં પ્રગટ થયેલો શ્રી. હરિલાલ દ્વરકાગસ સંપાદીને
ફિટ્ઝરોડની ૭૫ રજાઈઓનો અનુવાદ અને ૧૯૧૩ના
જાન્યુઆરીમાં સ્વ. હાજમહમદે પોતાના ને બીજા અનુવાદ
સાથે છાપવા માગેલો શ્રી. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદીને
અનુવાદ લગભગ સમાપ્ત થયેલો હોય. હાજમહમદે ૧૯૦૨ની
સાલથી ઉમર ખયામનું સાહિત્ય એકઠું કરતા રહી ૧૯૧૫
આસપાસ ફિટ્ઝરોડની ૧૧૦ રજાઈઓવાળી આરતિને

અનુવાદ પોતે તૈયાર કરેલો એ અનુવાદ ફક્ત ચિત્રો સાથે
 ઠાકમાઠથી અને આગળ નિર્દેશ્યા તેવા અન્ય અનુવાદોને
 પણ સાથે જાપી પ્રગટ કરવાની તેમને ઉમેદ હતી, પણ એ
 બર આવી શકી નહિ. ૪ શ્રી હરિનાથ સંઘરીએ ૧૯૧૩માં
 તેમને અમરેલીના કોઈ ફેરિયા પામેથી મળી આવેલી લીયોમા
 જાપેરી ઉમર ખખ્ખામની ૫૦૦ રૂપાઈઆતવાળી લખનાની
 ફારગી આવૃત્તિનો અનુવાદ કરવા માડ્યો, જે ૧૯૨૭માં
 સ્વ હવેરચ્ચ મેઘાણીની પ્રસ્તાવના સાથે પુસ્તકાકારે પ્રગટ
 થયો. ૫ શ્રી હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદીનો દિગ્ગજાની ૭૫
 રૂપાઈઆવાળી પહેલી આવૃત્તિનો અનુવાદ તો તેમનાં
 મીઝા મૌલિક ઠાવ્યો. સાથે ઠેક ૧૯૪૫માં થી ઉમાશંકર
 જોશીના પ્રવેશક સાથે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયો. એ પહેલા
 પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલો એક અનુવાદથી રસ્તમ પેસ્તનશ
 લાજવાવાનો છે. ૬ ૧૯૩૫માં 'પ્રસ્થાન' માસિકમાય એક
 અનુવાદ પ્રગટ થયેલો. ચોઠા વસ્ત પર પ્રગટ થયેલ પ્રો
 રોખના હિંદી અનુવાદ જોડે જપાયેલો 'શબ્દ' પાલનપુરીનો.
 ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી શશિકાન્ત નીલકંઠના આ અનુવાદની
 પહેલાના એવા પ્રત્યેકમાં છેલ્યો.

આમ સમયની તેમ સખ્યાની દૃષ્ટિએ સાતમો કરતો.
 આ અનુવાદ ગુણદૃષ્ટિએ બધામાં આગળ છે. અનુવાદકે કોઈ
 સહજ સૂઝથી એને મારે મનકાન્તા જા પસંદ કર્યો છે.
 વિપાકધેરા બાવસ વેદન કે ચિન્તન મારે એ જ દે 'કલાપી' ને અને
 વિયોગમધુર પ્રહુલકાવ્ય મારે કવિદાસને સારુ કામ આપ્યું
 છે એ જાણીતું છે. શ્રી હરિનાથ સંઘરી અને શ્રી હરગોવિંદ

ત્રિવેદીએ રચાઈપાતના અનુવાદ માટે હરિગીન વાપર્યો હતો તેને મુકાબલે મંદાકાન્તાનો આ અનુવાદમાં થયેનો ઉપયોગ હીક લાગે છે. કિર્ત્તિદાસની અત્રેથી અનુવાદી રચાઈઓમાં પહેલી બે પંક્તિમાં અંતિમ પ્રાસ મેળવી, ત્રીજી પંક્તિને પ્રાસમુક્ત રીતે લહેરાવા દઈ, ચોથી પંક્તિમાં પ્રથમની બે પંક્તિવાળા પ્રાસના સમ ઉપર આવી જતી કથુંમર સંગીતપોષક રચના છે, તેનું અનુસરણ જેમ હરિગીનમાં થયેલા આગળ સંભાળેલા બે પુરોગામી ગુજરાતી અનુવાદોમાં નથી થયું, તેમ આ અનુવાદમાં પણ અનુવાદકે કથુંમર નથી કપારેક* હસવ-દીર્ઘની છૂટ લેવી પડે છે એટલું બાદ કરતા મંદાકાન્તા જતા એમને એવો સામે શબ્દો છે કે આવી પ્રાસયોગના ધારત અને વધુ મહેનત કરી હોત તો તેઓ જરૂર કરી શકત અથવા ઇચ્છે તો બીજી આરતિ વેળા હજીય તે કરી શકે તેમ છે કદાચ એવી પદ્યકારીયરીમાં પડતાં અનુવાદનો પ્રવાહવેગ ઠોકરાગે એવો ભય એમને લાગ્યો હોય

સમગ્રપણે જોતા, અનુવાદમાં મૂળની હીક હીક નિકટ રહે.

* જેમકે, રચાઈ ૨ મા પહેલી લીટીમાં 'લપા' નો 'લપા', ૬ મા ચોથી લીટીમાં 'સુન' નો 'સુન', ૧૦ મા ચોથી લીટીમાં 'ભિયાન' નો 'બીયાન', ૧૧ મા ત્રીજી લીટીમાં અને ૧૭ મા પહેલી લીટીમાં 'મુત' નો 'મુ', ૩૭ મા ચોથી અને ૪૨ મા પહેલી લીટીમાં 'દિનો' નો 'દીનો', ૪૧ મા પહેલી લીટીમાં 'કિતાનેતુ' નો 'કીતાનેતુ' અને ૭૨ માં બીજી લીટીમાં 'પુપા' 'વાનીતુ' નો 'યુવાનીતુ' એવો ઉચ્ચાર ઇંદને ખાતર કરેલો પડે છે. આ પદ્યોપ આમજ અણવિદ્યા હરિનીતજલી અનુવાદોનું નથી દેખાડતા એમ નથી

વાયુ છે આ અનુવાદને ફિટ્સરોડના અગ્રેજ અનુવાદ સાથે તેમજ પુરોગામી અનુવાદો સાથે સરખાવી જોવાથી અભ્યસી વાચનારને તેની ખાતરી થશે આમ છતાં, અનુવાદો વધુ કાળજી રાખી જણાવ છે મૂળના લાવને ગુજરાતીમાં એ સુગમ-સ્પષ્ટ બને એ રીતે ઉતારવાની એમ કરતા, મૂળના લાવા અને શબ્દપ્રયોગોનું અક્ષરશ ભાસાતર એમણે ક્યારેક જતુ ક્યું છે ? માર્ક રમા 'સુખદ કાળિય' (= જૂઠા પ્રભાત, એટલે હિંદી પહેવાનો તિમિરમિત્ર અરુણ-પ્રકાશ) મટિના દારમી રૂઢિપ્રયોગના 'Dawn's left hand' એ અગ્રેજ અનુવાદના અક્ષરશ ભાસાતરને બદલે 'જ્યારે હિંદી પહેલું કરે વતી તારલા ચૂંટતી'તી' એ અનુવાદ વડે કાવ્યમય અને ગુજરાતી વાચકોને માટે મૂળને વધુ સુગમ બનાવનારો થયો છે ક્યાર્ક રમા You know how little while we have to stay ના

'દૂંડ છે આ જીવન મધુરુ જાણતા સૌ તમે તે'
એ અનુવાદમાં 'મધુરુ' એ વિશેષજનો અનુવાદકનો ઉમેરો એના બોનાનાઓની સરખામી પ્રવેશ કરવાની ઉત્કૃષ્ટતાનું કારણ સૂચવી આપે છે ક્યાર્ક રમાની

'સુરો જેવા ગુલ ધવલ ઓ ! રમજો માલ રાતા'

એ પકિતની અનુવાદકની સંબોધન-રચના (direct construction) મૂળના That yellow cheek of hers to incardinationને વિશેષ વાચ્ય અને સુગમ કરી આપે છે ક્યાર્ક રમા અનુવાદમાં 'જીવનમદિત માણુજો મોજથી' એ 'Come, fill the Cup' ને વધુ સ્પષ્ટ કરી આપે

છે. Repentanceનું એમાં મુક્ત રીતે 'મમ્મીની' કડું છે. The Fire of Spring એ સંદેશનો વસંતામિ 'બાળને આ વસતે' માં સ્વર્ણ નામ છે. એ જ રજાઈની રીત લીટીના The Bird of Time has but a little way એ સંદેશમાંના 'little way'નું 'ટુંકો સમય' એ આપાંતર મયાર્થ આપતરના અમરડીને ખૂંચવા મળે ત્યાં 'ઠાળને ઊડવાને' એ સંદેશી થનું Bird of Time ઠાળપંખીના રૂપકનું સૂચન અને ચોથી લીટીનું '૨। આ ઊડ્યો! રૂઝડ કરી પાંખ ખેંચી કસીને' એ સાક્ષાત્કાર આપાંતર તેને તરત ખુલ કરી દેશે. રજાઈ ૮ માં

‘સંખ્યા યાતાં ખરી પડી બધાં પાવ નીચે છુંદતાં’

એ અનુવાદ પંક્તિ મૂળની ‘—and a thousand scatter-
ed into Clay’ એ પંક્તિની આપાને નહિ પણ એના વક્તવ્યને વધારી—આપાની રજૂ કરે છે. ૧૦ મી રજાઈની બીજી અને ચોથી લીટીઓ મળતે મયાર્થતાથી ને વળી સારી આપામાં રજૂ કરે છે. ૧૧ મી રજાઈની ‘પછી ત્યાં સ્વર્ગની શી ગરર?’ એ ઉલ્લી અર્ધપંક્તિ મૂળની ‘And wilderness is Paradise enough’ એ અંતિમ પંક્તિનું આપાંતર હવે સમ્મત નથી ખતાં મૂળના આપાને ફરી સચોટતાથી ચુમરાલીમાં ઉતારી આપે છે! ૨૬ મી રજાઈની ઉલ્લી ને લીટીના આપાંતરમાં મૂળનું ‘jilly-
milly blowaway’ મળે તો ‘અક્ષય ધરના! અર્થ શો આ બધાનો?’ એટલું તે અને પછીની રજાઈના વક્તવ્યને ધુપ કરે એવું વધારતું છે. ૩૦ મી રજાઈના ઉત્તરાર્ધની

Another and another cup to drown
The memory of this Impertinence !
એ પંક્તિએના વક્તાવ્યને

પીએ ! પીએ ! મધુર મદિરા; જામના જામ પીએ !

આવા પ્રશ્નો વિકટ વળી છે ધૃષ્ટ-તેને વિસારે

એ અનુવાદ કેવું સરળ બનાવીને સચોટતાથી રજૂ કરે છે !
૩૮ મી રૂબાઈના અનુવાદમાં Annihilation's Waste
અને Well of Life—'વિનાશનું' રણ અને 'જીવનરૂપ'
—નાં રૂપકો ઉતારી શક્યાં નથી પણ મૂળનો ભાવ ઉત્કટતાથી
ઉતારી શક્યો છે. ૪૬ મી રૂબાઈની

'Tis nothing but a Magic Shadow-show
Played in a Box whose Candle is the Sun,'
એ પંક્તિએના

છાયાખેલો દિસમત કરે હિન્દીગણી દીવાએ:

ચારે પાસે સ્વિ-દીપકની આપણે તો કરન્તા

એ અનુવાદમાં Box શબ્દ ગુજરાતીમાં જોતથો નથી. 'દિસમત'
પણ અનુવાદક વધારાનું લાખ્યા છે. મૂળમાં સંસારનો માયા-
છાયા-ખેલ વર્ણવાયો છે પણ એ ખેલનો કરન્દો ભગવાન કે
માયા તે કશું નથી, પણ મૂળની ભાવ-વિચાર-સામગ્રી
અનુવાદક પૂરેપૂરી અને સમ્પૂર્ણ પણ ઉતારી જાણે છે.
આની પ્રતીતિ

Ah, Love I could thou and I with Fate conspire
To grasp this sorry Scheme of Things entire,

હે Repentanceનું એમ મુખ રીતે 'મમગીની' કહ્યું છે
 The Fire of Spring એ સન્દેશાનો વસતામિ 'બાગને
 આ વસતે'માં સૂચવાઈ જાય છે એ જ રંગાઈની ચીજ
 લીડીના The Bird of Time has but a little
 way એ સન્દેશાના 'little way' તુ 'ટૂંકો સ્થળ'
 એ આપાતર વધાર્થ આપતરના આમદીને ખૂનવા જાય ત્યાં
 'કાળને બિડવાને' એ સન્દેશી ચતુ Bird of Time
 કાળપખીના રૂપનું સૂચન અને બોધી લીડીનું 'રે! આ
 જ જાડયો! રૂઝડ કરી પાખ પોળા કળીને' એ સાક્ષાત્કારક
 આપાતર તેને તરત ખુલ્લું કરી દેને કમાઈ દે આ

'સખા ઘાતા ખરી પડી જ્યાં પાપ નીચે છુદાતા'
 એ અનુવાદ પંક્તિ મૂળની — *away a thousand scatter
 ed into Clay* 'એ પંક્તિની આધારે નહિ પણ એના
 વક્તવ્યને વધારી-ઓપારીને રજૂ કરે છે ૧૦ મી આઈની
 બીજી અને બોધી લીડીએ મૂળને વધાર્થતાથી ને વળી સારી
 આપાતર રજૂ કરે છે ૧૧ મી રંગાઈની 'પડી ત્યાં સ્વર્ગની
 શી જાડયો' એ ઉત્તરી અર્થપૂર્ણ મૂળની 'And
 wilderness is Paradise enough' એ અતિમ
 પંક્તિનું આપાતર ભમે સમજાય નથી જ્યાં મૂળના જાવને
 ટેરી સચોટતાથી ગુજરાવીમા ઉતારી આપે છે ૨૬ મી
 રંગાઈની ઉત્તરી એ લીડીના આપાતરમાં મૂળનું 'pathy-
 ally blooming' ગણી તે 'અમળ પડના' અર્થ સો આ
 બધાનો!' એટલું તે અને પડીની રંગાઈના વક્તવ્યને પુષ્ટ
 કરે એવું વધારણ છે ૩૦ મી રંગાઈના ઉત્તરાર્થની

Another and another cup to drown
The memory of this Impertinence!

એ પંક્તિઓના વક્તવ્યને

પીઓ ! પીઓ ! મધુર મદિરા; જામના જામ પીઓ !

આવા પ્રમો વિદટ વગા છે ધૃષ્ટ: તેને વિસારો

એ અનુવાદ દેણું સરળ બનાવીને સચોટતાથી રજૂ કરે છે !

૩૮ મી રૂબાઈના અનુવાદમાં Annihilation's Waste
અને Well of life—‘વિનાશનું રણ’ અને ‘જીવનકૂપ’
—નાં રૂપો ઉતારી શકાયાં નથી પણ મૂળનો ભાવ ઉત્કટતાથી
ઉતારી શકાયો છે. ૪૬ મી રૂબાઈની

‘Tis nothing but a Magic Shadow—show
Played in a Box whose Candle is the Sun,’

એ પંક્તિઓના

જાણાવેતો દિશ્વમત કરે કન્ટ્રાસ્ટ દીવાએ;

ચારે પાસે સ્વિ-લીપકની આગને તો કરના

એ અનુવાદમાં Box સમ્મત ગુજરાતીમાં બનવો નથી. ‘દિશ્વમત’
પણ અનુવાદક વધારાનું લાગ્યા છે. મૂળમાં મંદાગ્નિનો માવા-
જાણા-ખેલ વર્ણવાયો છે પણ એ ખેલનો કાન્દો જામવાન કે
માવા તે કશું નથી. પણ મૂળની ભાવ-વિશિષ્ટ-ગ્રામ્યતા
અનુવાદક પૂરેપૂરી અને સમ્મત: પણ ઉતારી શકે છે.
આની પ્રતીતિ

Ah, Love I could thou and I with Fate
To grasp this sorry Scheme of Things

Would not we shatter it to bits—and then
Re-mould it nearer to the Heart's Desire?

એ ૭૩ મી રંગાર્ધનું

રમિત હોતે, તરહટ કરી આપણે ભાગ્ય સામે

સદિની ને અતિ દુખ આ યોગના, મૂલવીને

ભાગી તેને, રગ રગ સમા દૂકડાઓ કરીને

પાગી એને, મમની, સ્થતે આપણે બે મગીને

એ ભાગત અને એવી તો ખીચ્ય ધણી રંગાર્ધઓનું ભાગ
તર વાચકને મરાવી આપશે

આ અનુવાદ શ્રી રસિમન્ત નીવડે પ્રેમથી કર્યો છે
એમની પાસે એ હાથ ધગવવામાં એમની અત્યંત સાહિત્ય
રસિમતા એમની જ નહિ, એમની ધાર્મિકતા પણ એટલી જ
જ જવાનદાર હશે એમ અનુમાન થાય છે રંગાર્ધઓમાં રહી
રહીને થતા જન્મિત અને માનવજીવનની નિષ્કરતાના ગાનમાં
વૈરાગ્યપ્રભોધન અને ભક્તિપ્રેરણા માટે આ દેશમાં મેંકડો
વર્ધી મવાયેના એવા જ ગાનનો સર એમણે સાલવ્યો હોય,
અને શાસ્ત્રાર્થ અને તેમાં સ્થાપવ્યા સ્થેનાસ પડિતો ને સૂરી-
દુધારોની ઉમરે છંડાવેલી તુષ્કમતલરી દાંભીમાં અને દાસ
તનમાં સુરામી એણે એત્સાહ ગાયેલી પ્રસસ્તિમાં અનુક્રમે,
'તત્ત્વનો દૂ પણુ' જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના વાઙવિવાદની શુદ્ધતા તથા
વ્યર્થતા અને પ્રભુપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભક્તિની રસાવહના
તથા અમોઘ મર્ધસાધનતા એમણે નોંધવેલું, એમ એમનાં ૩૬થી
૪૫ મી રંગાર્ધઓના અનુવાદ પરથી લાગે ■ ૧૭ મી રંગાર્ધની
'Ob, the brave Music of a distant Drum !'

એ ચોથી પક્તિનો

‘આહા ! કેવા અનહદ તણા દોલના નાદ ઘેરા !’

એવો અનુવાદ કરવો એમને ગમ્યો છે, તેમ જ ૫૦ મી તથા ૬૪મી રૂબારૂમાં ઉત્તેજનાપેલી ‘એ’-Ht-ને પરમાત્માનો દ્યોતક માની તેને દેવનાગરીમાં ‘એ’ એમ એમણે લખ્યો-છંપાવ્યો છે, તેમાં આ વાતનો પુરાવો મળી રહે છે. સુરાનો જામ એટલે એમને મન તો આ દષ્ટિએ હરિસ કે પ્રભુની પ્રેમ-ભક્તિ, અને સુરાપાનનો આનંદ એટલે સંસારને વિસરી પરમાત્મા જોડે એટલે વખત સંધાતા હૃદયાનુસંધાન કે યોગનો આનંદ, એમ જ હોય ને ? ને તો, ‘ચાલો ! ચાલો ! જટપટ કરો’ (રૂબારૂ ૩૮), ‘જાઓ ! બહાધા ! જટજટ કરો ! જામને તો ભરી લો’ (રૂબારૂ ૨), તેમજ ‘હીલ નવ કરો ! દ્વાર બહેવા બધાડો !’ (રૂબારૂ ૩) એવા રાન્દોમાં દેહની ક્ષણજીવન શુરતા પેલાની અવિલંબે મધિરાતિમુખ થવાનું જ ઉદ્દેશ્ય એમને સમજાય એ સ્વાભાવિક છે - ઉમર ખપ્યામને ભકા સૂફી તણી એની સુરામશસ્તિને મરમીઓની સાકેતિક વાણી ગણવાનું એમની આસ્તિકતાને રુચ્ચું છે.

સુરોલી જાળી કરે છે એકવર્ડ ફિટ્કરાડનો અગ્રેજ અનુવાદ. એની ૭૫ કડીઓમાંથી જિનો થતો ઉમર ખપ્યામ અને એનો સદેશ આવા છે ખરા ? એની કડીઓ તો આપણી સમક્ષ ખડો કરે છે એવો માનુષી માનવી અને સવેદનશીલ હૃદય-આત્મા, જે કાળ અને નિયતિ (Destiny) ના આનિપ્રેરક વિચારોથી ગળા મુઘી ભરેલો છે, જેના મગજ-માંથી જીવનની નિષ્ણતાનો વિચાર પડીભર ખસતો નથી, જેને

માનનીમાન સર્વશક્તી હાગ અને સર્વશક્તિમાન મરમુપત્યાર
અમી નિપતિ—એની બાપામા *Father-Son*—ની બાબત
અસદાપ પામર મોઘઈ જ લાગે છે અને પરિણામે જેને જગત
ને માનવજીવન 'this sorry Scheme of things
entire' બામે છે પણ આમાથી તેની ગાડી વૈરાગ્ય કે
દુખારીને પાડે નહિ, પણ જે ચોક્કસ જીવનર અજ બોલવા
મત્યુ છે તે 'આમનેા સ્વારો લીજિયે કે, કાત મણે દોરી છે' ^૧
એ બાવથી રસથી માગી લેવાની રીખ આપતા ભૌતિક સુખ
વા ને પાડે ચડી જાય છે *The mango of a constant
Drawn* એને આપ્તિ નથી, *Take the Cash and
Leave the Rest* અને

‘પ્રી દે ખાતે! મચ્છુ જીવે-ત’ ગ્રામડો જુ રૂડી તો’
(ક્રમાંક ૩૪), એ જ એનો સદેશ બને છે વિશ્વનિયતાને
તો અર્વાચીન નાસ્તિકની ધૂધ અભી દાત બીમીને પડ
કાર-ભાવે એ સાક્ષ સભાવે છે —

આહા ! તે તો વિષય જનને દોરવા એન મીધા,
માયાજાગે! જીવનપથમા નાખી તે પાડવાને
(ક્રમાંક ૫૭)

ઓ ! તુ ! જેણે સરજન કરી માનવી માનીમાંથી
સ્વર્ગોવાને સરખ મૂકીને ચોજના પાર પાડી;
પાપો મારે પછી જન તલ્લી કોણ છે દોષપાત ?
• માફી માગી જન તલ્લી પછી માફી દે માનવીને
(ક્રમાંક ૫૮)

પણ આવો ઉમર અને જેટલી દુઃખવાદી તેટલી જ નફકરી ચાર્વાકવાદી લાગે એવી તેની ફિલસફી તો હિદ્મતરાહનું અનુસર્જન છે. ઉમર પોતે તેને જેવો ઉપસાચ્યો છે તેવો જ જ એટલે જીવનનો સર્વજ્ઞ રાગી હોવાનો સંભવ હિદ્મતરાહ માનતો હતો એમ તેની રૂબાઇઆનના અંગ્રેજી અનુવાદની પહેલી વ્યાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના કહે છે. ઉમરની સંખ્યાખંધ રૂબાઈ-ઓમાં આવતી સુરાની અનદ્ય સ્તુતિએ હિદ્મતરાહને તેણે કરેલી ઉમરની એવી રજૂઆત માટે ફાવતી સવડ કરી આપી છે. તેણે તો ઉમરની સંખ્યાખંધ રૂબાઈઓમાંથી પોતાને ઉમરમાં જે જોવું ગમ્યું તે લલકારતી હોય તેવી, કે જેમાં પોતાના અંતરના તેમ જ પોતાના જમાનાના યુરો-પના મનોભાવનો પડવો પડતો તેણે માન્યો તેવી જ રૂબાઈઓ પસંદ કરી તેમાં જે રૂબાઈનો પોતાનો માલ અસલ ઉમરી માલ તરીકે સિદ્ધતથી સેરવી કે બેળવી ર્હ્યો, અનુવાદ-માં પણ થોડો મુક્તાવિહાર કરી, જે રૂબાઈઓ જગત આગળ મૂકી છે તે, આ કારણે, ઉમરની છે તે કરતાં હિદ્મતરાહની વધુ ખતી છે, તેના અનુવાદમાં રજૂ થતો ઉમર કદાચ સાચો ઉમર ન હોય. હિદ્મતરાહના અનુવાદમાં નથી તે સિવાયની સંખ્યાખંધ રૂબાઈઓમાં જે સુરાને બિરદાવતા ઉદ્દગારો છે તો ખુદાની રહેમતની વાચનાના અને તેના મહિમાના તથા પશ્ચાત્તાપના ઉદ્દગાર ઓછા નથી ‘કલાપી’ની ‘ધોવા જુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની, મારે ‘સી ફીકર છે પ્રાપની ?’ એ પંક્તિઓ જેવું જાણે બાબતર જ લાગે એવા ‘તારી રહેમત છે એટલે મારા દોષોની હું પસ્તા કરતો નથી’ એ ઉદ્દગાર ઉમરની એક રૂબાઈમાં છે. પરિણામે, સફીઓ અને સુખવાદી મદિરા-

હક્કો, અને ઉમરને પોતાની જાવણીનો દરાવવા પ્રયાસ કરી શકે તેવી આધારસ્થામત્રી તેની રૂબારૂઓમાં મળે છે. ઉમર ફિઝાહની રૂબારૂઓમાં રેખાતો દુઃખવાદી, ધૂટ સુખવાદી મદિરામક્ત કે અર્ધનાસ્તિક નહિ, પણ સૂફીઓની માનીતી દલિનાઈ સંકેતજાણનો ઉપયોગ કરી દલિના લક્ષ્ય કરતો. હક્કિમભત્ત, પંડિત સૂફી નહિ તેટલો નિઃશર્મા સૂફી ન હોય એમ માનવાનું વલણ તેના ધણા ઇન્જામી તેમ યુરોપીય અને અત્ય અભ્યાસીઓનું છે. નર્સિંહ મહેતા વિશે જેમ એક તર્ક એવો થયો છે કે એનો ઉત્કટ યુગાર એની જુવાનીનું અને એનાં જ્ઞાનમક્તિનાં પદો એની ઉત્તર વયનું સર્જન હોય, તેમ ઉમરની રૂબારૂઓ ગુદે ગુદે સમયે ગુદા ગુદા મનોભાવ (moods) વેળા તેના હૃદયભાવ અને શાહીજ્ઞમમાંથી ટપકતાં રહેલાં મુક્તકો ન હશે એમ મૂલીન કરી લીધા પછી એવો તર્ક ધર્મ શો કે એનું 'મદિરા-મદિમ્નરતોત્ર, ફિઝાહવાળી પૃષ્ઠ ને પૃષ્ઠ એ એ રૂબારૂઓમાં છે તેવી વિશ્વનિષંતા સામેની પ્રકાપવાણી, શાસ્ત્ર-વિવાદો અને તત્ત્વજ્ઞાનના મહત્ત્વ પ્રમોની તેણે બતાવેલી વ્યર્થતા અને પંડિતો ને સૂફીકાશીની તેણે હિડાવેલી હાંસી જુવાન સંસારરાગી ઉમરનું સર્જન હોય, અને ખખવા તથા ખુવાની રહેમ અંગેની તેની રૂબારૂઓ ઉચ્ચવયે તેના હૃદયમાં જાગેલા-
 • જાગેલા આત્મિક (મુસલમાનનો) સંસ્કારનું પરિણામ હોય.

પણ ઉમરને નામે ચરેલી દયાબાખે રૂબારૂઓમાં પાછો મેળમેળ એટલો બધો છે કે હર્ષ-કેટલી-રૂબારૂઓ ધરતી ઉપર વાસ્તવિક રીતે જીવી ગયેલાં મણિવી ખગોળ-

શાસ્ત્રી તત્ત્વસા ઉમર ખખ્યામની, અને કેટલો માલ એને નામે
ચડાવી ધુસાડી દેવાયેલ પારકો, એ જ ન્યા અત્યારે તો
નહી કરવું મુશ્કેલ છે (એમ અવ્યાસીઓ દહે છે) ત્યાં
દિદ્ગરાદેવાળી કે અન્ય રૂખાઈઓમાંથી સાચા ઉમરની
શોધનો વ્યર્થ થમ શીદ કરવો ? એવો થમ દરીએ તોય,
પોતાના સાચા સ્વરૂપ વિશે બાળાશંકરના કલાન્ત કવિની
માફક 'ખરું' શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું' એમ
જાણે કહેતો ઉમર તો પોતાનું ખરું સ્વરૂપ કળી બતાવવાનો
રસિયાઓને પડકાર દેતો હસતો જ કહ્યાવાનો. આથી,
આપણા સહુએ અનુવાદકે અનુવાદ કર્યો દિદ્ગરાદે ચૂટેલી
રૂખાઈઓનો, પણ તેમનું વગણ સૈવ સુસેમાન નદ્વીના
પુસ્તકે અને સૈવ અબુઝ્ઝર નદ્વીના લેખે આપેલા ઉમર
'ખખ્યામના પરિચયને આધારે ઉમરને ભક્તિમાર્ગી સહી કવિ
માનવાનું રહ્યું છે, એટલું જ નોંધી સંતોષ મળી એનું
માધ્યમ્ય ચર્ચવાની એજા કરીશું નહિ.

'લાંબા વાદો અનહદ વૃથા 'આ' અને 'તે' વિષેના'
એમ કહી

'તેથી માણો તમ જીવનને દ્રક્ષિના આ રસે ને'

એવી ઉમરની જ શીખ મળી, ઉમર આમ્તિક કે નાસ્તિક,
સહી કે સંસારરાગી, સાધુ કે શરાબી, એ નહી કરવાની વ્યર્થ
ચિન્તા અને ચર્ચામાં ન પડતાં, તેની રૂખાઈઓની કવિતાના દ્રક્ષ-
રસની લિલ્લત માણવાની જ કાવ્યરસિકોને ભલામણ કરવી
હતી નથી ? પણ સાચા કાવ્યરસિકોને એવી ભલામણ કરવાની
જરૂર ખરી ? એવા તો એમના પ્રકૃતિધર્મે આ રૂખાઈમાંતે

કવિતા લેખે જ આપ્વાદવાના-માણવાના.

મૂળની ખૂબીઓનો ગુજરાતી માધ્યમ દ્વારા સારા પ્રમા-
ણમાં સાદાકાર કરાવી એનો એવો કાવ્યાભ્યાસ આપવે આ
અનુવાદ એાડો નહિ હોતરે ફિટ્કાફોડે ઉમર ખપ્યામની
સખ્યામધે વેસ્ટવિખેર ક્યાઈઓમાથી બનાવેલી મુયોગિત
મુક્તાકમાણના પરિચીપનથી પોતે જે કાવ્યાનંદ મેળવ્યો તેને
ગુજરાતના સકલ્યોમા સવિસ્રક્ત કરવા જ આ અનુવાદનો
ઉપક્રમ શ્રી નીનકદને હાથે થયો છે એમનો એ સમાચય
સર્વો એટલે એતો ફૂતાર્થ થયા

અમદાવાદ

૩૧-૭-૧૯૬૧

અનંતરાય મ નાવગી

ઉમર ખંડ્યામની
રુખાયત

(મંદાકાન્ડા)

૧

જીઠા! બહાલાં! રજનીપટમાં^૨ ખુણુ ફેંકયો યલાતે,
તેથી તારા યરથરી જઈ કયાંય સંતાઈ પેઠા;
ને જો! પેલા અળહુળ ચતા પૂર્વના પારધીને,
નાખી જાળો કિરણ તણી તે મહેલ લે તેજપાશે.

[૧]

૧

૨

ત્યારે ઉપા મૂઠું કર પવી વારલા ચૂંટી'તી,
સ્વપ્ને ત્યારે અવલુ કરિયો સાદ મધાલયેથી,
"ભગો! બહાલાં! ઝટઝટ કરો! જામને તો બરી લો;
પીઓ પ્રેમે, અવનમદિશ શુષ્ક યાત્રી રખેને."

૩

દ્વારે આવી ટુક ટુક કરે ફૂકડા બ્યાં પુકારો,
 બોલ્યા સર્વે, "ઢીલ નવ કરો! દ્વાર બહેલાં ઉઘાડો!
 દ્રંડું છે આ જીવન મધુરું બાણુતા સૌ તમે તે,
 મૃત્યુ યાતાં જીવન મળવું સંભવે, કે નહીંયે."

૪

આબુ આજે વરસ નવલું;^૧ આશ જૂની ખિલાવે;
 જ્ઞાનો આત્મા નિરજન વને ધ્યાનમાં શાંત બેઠો;
 મૂસાના^૨ ક્યાં ધવલ કરથી વૃક્ષની ડાળ ખીલે,
 ને ઉચ્છ્વાસે સહવન કરે ઇશુ ક્યાં માનવીને.

૫

ધરામ^૧ દૂખ્યું, શુભ પણ સહુ નષ્ટ તેનાં ઘયાં ને
 ખાલો પેલો નમસિદ^૨ તણો લોક ભૂલી ગયા છે;
 કિંતુ દ્રાક્ષો હજુય ઝરતી મલ ને રક્તવર્ષો
 ને ખીલે છે સસ્તિ સમીચે બાજ કોઈ અનેદા.

[૫]

૬

ને મૂત્યુથી વિરમી ગઈ છે વાણી દાઢિદની^૧ ન્યાં,
 તોયે વાણી ભુલભુલ વહે દિવ્ય એ ખેલવીમાં^૨
 જિંચે સાહે: “રસ મધુ! સુરા! એ સુરા! રક્તવર્ષા!
 સુરા જેવા શુભ ધવલ એ! રંગને ગાલ રાતા.”

[૬]

૬

૭

ખાલો દોને ! જીવનમહિય માણને મોજથી ને
જૂતાં વચ્ચે ગમગીની તણાં જાળને આ વસન્તે,^૧
ચિતો ! દૂઠો સમય બહુ છે કાળને જિડવાને;
શ ! આ જિડવો ! દડદડ કરી પાંખ ખડોળી કરીને.

૮

૧. ચેલાં કેવાં ચતચત ફૂલો ખીલતાં ને ઉપામાં !
 સંધ્યા યાતાં ખરી પહીં બધાં પાચ નીચે છૂંદાતાં,
 ને ને શ્રીખે શુભ બહુ ખીલે, સૌરસે શાં ભરેલાં !
 તે શ્રીખે હા ! જમશિદ અને કેકુળાદો ? જવાન.

[૮]

૯

કિંતુ આવો ! બૂલી નહીં બધું વૃદ્ધ જૈયામ સાથે,
 છોડો ખ્યાલો કથખશરૂ^૧ ને કેકુખાલો—બધાના;
 જ્યાં ઈચ્છે ત્યાં રસતમ^૨ લલે પૂમતો યુદ્ધમાં છો,
 ને હાતિમૂ^૩નાં ઇજન સઘળાં લોજનોનાં વિસારો.

[૯]

૧૦

આવે. સાથે ! વિજન વન ત્યાં ઘાસ લીકું છવાયું,
આ બાજુએ રણદડ અને જેતરા પેલી બાજુ;
ત્યાં ના કોઈ નરપતિ અને ના શુભામે વળી ત્યાં,
ત્યાં બિયારા મહમુદ^૧ તણા રાજ્યની ના પ્રતિષ્ઠા.

[૧૦]

૧

,૧૧

છાયા નીચે શીતલ તરુની સ્થાન એકાંતમાં ડે।
 કાબ્યો ઘેડાં મધુર ગીતનાં હ્રાય જો મારી પાસ,
 મુરાખ્યાલો સમીપ વળી ને ચોટલો જોક નાનો
 —તેણું ગાતી! સનમ! પછી ત્યાં સ્વર્ગની શી જરૂર?

૧૨

કોઈ ઇચ્છે મધુર દિસતા વૈભવો નાશવન્તા,
 કોઈ ઇચ્છે સુખ સ્વગ્ગનાં બાવિગલોં બરેલાં;
 લેજો નાણું નગદ કરમા ત્યાગી ખીશું બધું આ;
 આહા! કેવા અનહદ તણા ટોલના નાદ ઘેરા!

[૧૨]

૧૩

ઠેવાં ખીલે શુભ વન વિષે આપણી આસપાસે ।
 સૂણે!! બોલેસ્મિતમય મુખે: “ખીલું જ્યાં વિશ્વ માંડે,
 થેલી મારી મખમલ સમી ચીરી નાખી ત્વરાથી
 વેરું છું છું ઉપવન વિષે સર્વ મારી સુગંધી.”

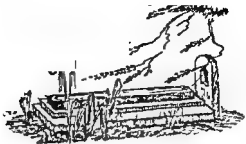

૧૪

આશા સેવે નિજ હૃદયમાં માનવીઓ બિચારાં;
 મિથ્યા યાત્રી; સર્જન થતી વા એક ઠે બે બધીમાં;
 મિથ્યા એ તો; હિમ રણુદડે જેમ વર્ષી' જઈને
 થોડી વારે ઝળકી પછી એ પીગળી તુટ' લાયે.

૧૫

રાખ્યા જેણે કનકકણને ધાન્યના સંઘહીને,
 જેણે વેર્યા કણ કણ બધા વૃષ્ટિ જેવા હવામાં,
 ઇચ્છે તોયે નહિ કબરથી જીવશે કેઈ એકે,
 કે બંનેના મરણ પછી ના હાક સોનેરી યાતા.

૪૬

જુવેને આ ! જગત સમથું ભાંગલી છે સરાઈ;
તેનાં દારેા દિવસ-રજની કિધડી બધે થાયે;
ચાલ્યા ભતા નરપતિ બધા છોડી સૌ વેલવેને;
ઓપું, વપું, રહી અહિં બધા ખેંચી ભતા સ્વધામે.

૧૭

ને મંજિલે જમશિક તણાં મિર્તિંગાનો ગવાતાં,
 ને ક્યાં ગોટી મિજલસ મહીં નામ પીતા સુરાના
 આજે ત્યાં તો વનપતિ અને સાપના વાસ નેશે,
 ને શિકારી શયન કર્તો ક્યાં બહેરામ^૧ સૂતો
 શિરે તેના ખર બહુ કરે લાતના હા ! પ્રહારો;
 તોયે તે કું નવ કરી શકે ! ગાઠ નિંડે પડેલો

[૧૭]

૧૮

શુ જે જે આ મનહર શુદ્ધે ખીલતાં રક્તવર્ષા
તેયે રાતાં બની સહુ ગયાં ઢોહીથી સ્ત્રીઓનાં ?
તે પુષ્પો આ ઉપવન ધરે, સૌરભે જે ભરેલાં,
નક્કી કોઈ રમણીચિસ્થી એ હરે તે ખરેલાં.

[૧૮]

૧૯

લીલી વેલી મનહર અને કુંપળો કુમળી ને
ફૂલીફાલી સરિતઅધરે આપણા પાય પાસે,
—ચાલો ધીમે !—રૂચિર અધરો હોય તે કે રમાના,
હિગે ત્યાંથી નવ નજરમાં આવતા મૂળ એનાં.

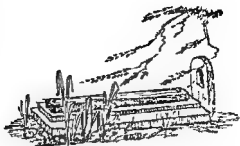

(૨૦)

આહા ! બહાલી ! સભર ભર તું બમને આ મુરાશી,
 દુઃખો જૂના જઈશ વિસરી બય ચિન્તાય ભાવિ;
 કાલે ? હા ! હા ! નવ કહી શકું, તો પડું કાળહાલે,
 પીત્યા કાળે ભળી જઈશ ને નામ બુસાર્ધ બાયે

૨૧

મારાં જોગો સ્વજન મધુરાં શ્રેષ્ઠ ને ખૂબ વહાલાં,
 હીકાં તે સૌ કિસમત અને કાળના લોગ લોગાં;
 પીધી ખ્યાલી તિજ છવતની એક કે બે ઘડી ત્યાં,
 ધીમે, ધીમે, નીસરી જઈ ને શાન્ત આરામ લેતાં.

[૨૧]

૨૨

ને માણીએ સ્થળ યર અહીં આપણે મોજ ઠેવી !
 ને આજે જ્યાં કુદરત ખીલે સાજ હીલાં સજેલી,
 તે ત્યાગ્યા છે સ્થળ ગતજને; આપણેયે તણ્યું;
 કેાનુ ધારે રમણવન જ્યાં આપણે ચાલી જશું ! ?

૨૩

માટી માંહે શયન કરતાં લોગવો લોગ પૂર્વે;
 ને ને બાકી હજી રહી ગયા માણી દેલે હવે તે;
 માટી માંહે સરીર તણી આ માટી લેગી ઘશે બ્યાં,
 સૂનાં ઘાશે મધુ, ગીત અને ગાયકો—સર્વ સૂનાં !

૫

૨૪

તૈયારીઓ દિવસ તણી જે 'આજ' માટે કરે છે,
 ને ખીલઓ ભવિષ્ય બાણી જે તાકી બેસી રહે છે,
 ફરે બંનેને તિમિરમસીદે બાંગ પોકારી મુલ્લાં,
 "રે ! મૂખાઓ ! સદ્ગુણ ન થયો સ્વર્ગમાં આ જગે વા."

૨૫

શાસ્ત્રો જેણે ઇહ જગત ને સ્વર્ગનાં છે કરેલાં,
તે મૂઢોને દકોરસુકીને મૃત્યુએ ફેંકી કીધા;
શાસ્ત્રો તેનાં અવગણી બધાં કયાંય ઉરાડી મૂક્યાં,
દાઢી, ધૂળે મુખ બરી દઈ, બોલતા બંધ કીધા.

૨૮

શાસ્ત્રી સાથે ફરી ફરી અને ગાનનાં બીજ વાંચ્યાં
ને બાતે મેં જતન કરીને છોડ હિમાલિ દીધા
શીખ્યો આ હું મુજ ઉપજ્યા જેતરેથી સણી જે :-
‘આવું પાણી સમ આવ ધરી, બાઉ હું વાયુવેગે.’

(૨૬)

જાજ્યો આંહી, પણ ન સમજું કેમ ? ને ક્યાંથી આવ્યો ?
 ધમ્મિયું, કે ના, સરિત સમ હું આમથી તેમ બહેતો;
 ને પાછો હા ! પવન સમ હું બિડીને ક્યાં જવાનો ?
 બાણું ના તે, અક્ષળ ઘટના ! અર્થ શો આ બધાનો ? !

[૨૬]

(૩૦)

આ સંસારે અનુભવિ વિના ક્યાંથી ? કેણે પછાડ્યો ?
 ના જાણું, ક્યાં ઘસડી મુજને નાખશે એ જ પાછો;
 પીઓ ! પીઓ ! મધુર મહિરા; જામના જામ પીઓ !
 આવા પ્રશ્નો વિકટ વળી છે ધૂણ; તેને વિચારે.

[૩૦]

૩૧

છકચો હું તો જગત પરથી, સાત દારો વટાવ્યાં;
 ને બેઠો હું 'શનિ શક તણા રાજસિંહાસને બ્યાં,
 એલ્યા લેલો કઠણ બહુ જે આજ સુધી ગણાતા,
 તોયે ના મેં કિસમત અને મૃત્યુના લેહ બાધ્યા.

[૩૧]

૩૨

ચાવી કેઈ નવ જડી મને દ્વાર એ ખોલવાને;
 દેખાયે ત્યાં ધૂંધટ; પણ ના પાર ભેઈ શકાયું;
 ત્યાં ગોઠિના 'મમ' 'તવ' તણું લાસ જેવું જણાયું,
 ત્યાં તે કાંઈ 'મમ-તવ' તણું ના રણું; શું હશે એ ?

[૩૨]

(૩૩)

અંતે જીએ ગગન ભણી મેં ત્રાડ પાડી પૂછ્યું આ :
 "હીવો છે ક્યાં જગતજનને દોરવા ? હે વિધાતા !
 અંધારામાં ગળડી પડતાં બાળકો આ બિચારાં !"
 ને એ બોલ્યો : "જગતજનનો હીપ છે અંધશ્રદ્ધા."

૩૪

થાકી લીધો મુજ મુખ પરે વાટકો માટી ફેરો,
પૂછ્યું તેને : “શીખવ મુજને લેદ આ છંદગીને.”
બોલ્યો : રાખી અધર અધરે “પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો
પી લે પ્યાલો; મરણ પછી ના આવશે તું ફરી તો.”

[૩૪]

(૩૫)

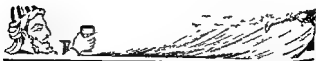
જે ખ્યાલાએ દુખિત હૃદયે ઉત્તરો એ હીધા'તા,
માણી તેણે જરૂર જ હશે ભંડગી એક વેળા;
 આજે જેના ચીત અધરતુ પાન જે મેં ક્યું' આ,
 તેણે કેં કેં અધર મધનાં પાન છીધાં, કરાવ્યાં.

૩૬

સંધ્યાકાળે કદી વિહરતાં ગામને દેા ખજાર
 જોયેા જીની, ખજધી ટીપતો, માટીને કુંભકાર
 ભાંગીતૂટી છલ હલવીને જામ ધીમેથી જોલે :
 “ધીમે ! ધીમે ! બીનવું હું તને જાઈ ! ઓ કુંભકાર !”

[૩૬]

૩૭

પીઓ ખ્યાલો; હરધરી કહું રાજ ને રાજ શું તે ?
 રે! રે! કેવો સમય સરતો આપણા પાસ નીચે !
 જન્મી ના જે, વળી મરી ગઈ 'કાલ,' ચિન્તા શી તેની ?
 ચિન્તા કેવી ? બહુ મધુર ■ દિન ભો આજનો તો,

[૩૭]

(૩૮)

સંહારે આ ધસમસ થતા નાશ વચ્ચે જ બિભી
ટુંકી કેવી જીવનરસને આખવાની ઘડી આ!
ચાલો! ચાલો! ઝટપટ કરો, તારલા ચાલી જતા;
ચાક્ષ્યા યાત્રી સ્થળ પર જવા શૂન્યની છે ઉપાત્ત્યાં.

[૩૮]

(૩૯)

હાંખા ઘાટો અનહદ વૃથા 'અ' અને 'તે' વિધેના;
 પત્નો સૌના વિકળ જ ગયા, ખેતરનો અંત છે ના;
 તેથી માણે તમ છવનને દ્રાક્ષના આ રસે ને
 ના દુઃખી હો! કળ કટુ મળે, કે મળે ના, છતાંયે.

(૪૦)

જુઓ ! ચારો ! મુજ છવન આ ધામ છે ઉત્સવોનું ;
 શાદી કાજે મિજલસ કરી મત્ત સૌને બનાવ્યા ;
 પુદ્દા વંધ્યા મુજ પરિણિતા બુદ્ધિવાદે ભરી જે,
 ત્યાગી તેને લગન તનયા-દ્રાક્ષ-સાથે ક્યાં મેં.

(૪૧)

કિતાબોતું ગણિત, વળી 'આ છે' અને 'આ નથી' એ,
 જાણે, નીચે, બહિર વળી જે, જ્ઞાન સૌતું લીધું મેં;
 કિંતુ પામ્યો નહિ જ કશું ત્યાં ભોળતું જ્ઞાનથી એ,
 આ ખ્યાલાના રસ મહિં બધું સત્ય લેંડું લીડું મેં.

૪૨

હિને! પહેલાં અધપુછું હતું દાર મધાલયે એ,
 મેં જોયે! ત્યાં ચૂપ ચૂપ પીમે દેવનો દૂત આવે;
 સ્કંધે તેના વહન કરતો કુંભ મોટો ભરેલો;
 આજા થાતાં જરી સ્પર્શ પીધો,—નીકળ્યો એ મુરનો!

૪૩

એ દ્રાક્ષે તો વિવિધ મતના વાદ જૂઠા ઠરાવ્યા,
સાખીતિઓ કઈ કઈ હઈ વાદ સૌ શાન્ત કીધા,
એ કિમિયાગર નિમિષમા ખેલ મોટા કરીને
હુ જે રૂખ્યા કથિર જીવનું શુદ્ધ સોનું કરે છે.

૪૪

એ છે રાજા મહમુદ મહા સક્તિયાળી વિજેતા;
 ટોળાં માતાં વિધરમી તણાં; બીક-ચોકે ભરેલાં
 એ ટોળાં, ને બહુ દુપણથી દીસતાં છેક કાળાં,
 કાપી નાખે સબળ અસિથી બહુથી ને ઘડેલી.

૪૫

વઢિમાં ને રચીપચી રહ્યા, પંડિતોને તણને
ચાલો સાથે સકલ જગના આ કનિયાથી આધે;
શાંતિ કાળે ફર ફર નર્મ કોઈ એકાન્ત સ્થાને
રાચીશું ત્યાં મશકરી કરી, આપણી ને કરે છે.

[૪૫]

૪૬

ઊંચે, નીચે, અહીં, તહીં વળી, છે ન સાચું જરીયે;
 છાયાખેલો? કિસમત કરે ઇન્દ્રબાળી દીવાચે;
 ચારે પાસે રવિ-દીપકની આપણે તો ફરતા
 છાયા-ભૂતો સમ સહુ છવે; આવીને બાય પાછા.

[૪૬]

૪૭

આ પ્યાસાના મધુર રસનું પાન જેઓ ઠરે છે,
 ને જેઓના અધર અધરો આંધતા, તેય અન્તે
 સૌથે જાતા સમય વહતાં શૂન્યમાં શૂન્ય થાતા;
 બાણી લેજે, તપ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તે
 તું છે; તોયે પણ અવિયમાં ફેાલુ તું છે ધવાનો?।
 - શૂન્યે ફૂળે અય ન ધરતો; શૂન્ય છે તું જ સાચો.

૪૮

ખીલે શુભો સરિતતટથી ત્યાં સુધી સ્વસ્થ ચિત્તે
 પીને રાતી છવનમહિરા વૃદ્ધ ખેયામ સાથે,
 આવે જ્યારે યમદૂત લઈ જામ કાળી મુરાનો,
 સ્વીકારી તે નીડો યઈ તું પાન લેતું હરી લે.

[૪૮]

૪૯

પોખાંકાળાં, દિવસરજની, ચોકકાં બાણનાં છે;
 ફેંકી પાસાં કિસમત રમે, સોગકાં માનવીનાં;
 ચાલે ચાલે, ધર ધર વળી બેડીને મારી નાખે;
 ને પેટીમાં વીણી વીણી પછી મૂકી દે એ રમીને.

[૪૯]

૫૦

‘હા,’ ‘ના’ તેની પડપૂછ કદી ના દડો આ કરન્તો,^૧
 કિંતુ ઢાળી જમણી ગમ તે ઢોડતો, માર ખાતો;
 ✓ ફેંક્યો નીચે જગ પર તને એ જ બાણે બધું તે;
 એ બાણે છે જરૂર સધળું, એ જ બાણે બધું એ.

(૫૨)

જો અંશુલી લખલખ ઠરે બાવિના બેઠ બાલે,
ના થાકે તે; અવિરત લખે; ફેરવે ના જરાયે;
અંજિત દૂંધી ઘર્ષ નવ શકે બુદ્ધિ, શુદ્ધિ, પ્રયત્ને;
શબ્દો એકે નયનજલના ધોધ ધોર્ષ શકે ના.

[૫૨]

(૫૨)

જી પેા ખ્યાલો શિંગ ઉપર લે, વ્યોમ જેને કહેતા,
જેની નીચે જગજનકીડા છવતા ને મરતા,
તેને જીવ્યા કર કરીકરી ચાચતો ના જરા ઉ,
લાચારીથી ગગન પલ્લ એ આપણી જેમ સૂઉં.

૫૩

પહેલી માટી લઈ જગતની માનવીકાય કીધી,
 ને ને છેલ્લી લણણી હતી, ખી તેનું વાળ્યું પછીથી;
 ને ને લેખો સુજનસમયે કિસ્મતે છે લખેલા,
 કયામતદિને વિદિત કરશે તે જ આરોપનામાં.

[૫૩]

૫૪

સાચું છે આઃ મુજ અસલનું ધામ, ત્યાગી પડીયો
આંખોઃ જ્યારે અવની પર આ અંધ તેજ પડાણી,
હિંચા બેઠોએ જમણ કરના પીડનારા બેઠો જે,
નાખ્યા તેને મુજ તન અને આત્માના બાબ્યમાર્ગે.

[૫૪]

૫૫

દ્રાક્ષાવેલી મુજ લવનની આસપાસે વીંટાય;
 ધાતુ મારી હલકી જ, છતાં ચાવી તેની ઘડાય,
 ને તે ચાવી મુજ હૃદયનાં ખોલશે બંધ દાર;
 છોને ત્યારે મુરી સહુ કરે મશ્કરી ખંડાર ઊભા.

[૫૫]

૫૬

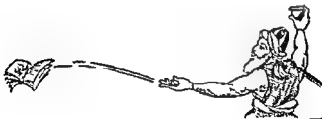
જાણું છું, કે મુજ હવનમાં પ્રેમજ્યોતિ જમાવે
 કે બાળી કે મુજ હવનને સત્યનું તેજ પાતે,
 તોયે જાણી પલકભર જે યાચ મધાલયોમાં,
 તે સારી છે, કરી નવ થયે બ્રહ્મ બા મંદિરમાં.

૫૭

આહા ! તે' તે' વિપથ જનને દોરવા એલ કીધાઃ
 માયાજાળો લવનપથમાં નાંખી તે' પાડવાને.
 ના શવે ત્યાં, વિધિલિખિત છે કર્મ જ્યાં માનવીનાં;
 મારાં પાપે પતન મુજ છે એ કહી તું' શકે ના.

[૫૭]

૫૮

ઓ! તું! નેજે સરજન કરી માનવી માટીમાંથી
સ્વર્ગોવાને! મરપ મૂંધને ચોક્કના પાશ પાત્રી,
પાપે! માટે પછી જન તણાં ઢોળુ છે દોષપાત્ર!
માફી માગી જન તણી પછી માફી દે માનવીને.

[૫૮]

૫૬

કુલ-કથની

સૂણો! ચારો! દિવસ નમતાં સાંજના એક વાર,
જ્યારે ચાંદો પણ ઈંદ તણો દીસતો ના જરાય,
આવી ઊલો ફરીથી વળી હું કુલકારોની હાટે
જ્યાં માટીના વિવિધ ઘટની હારની હાર દીડી.

૬૦

ત્યાં ને પેલા પટસમૂહમાં એક આશ્ચર્ય દીકું
 વાગ્યા લાખી કંઈક પટને, કાઈ તો સાંત ભેડું
 ફૂલે મોટા પીરજ તજીને બોલી બ્રહ્મો ત્વમયી :
 'મ ભોલો' ભોલો ! બીનયુ તમને દોળ કુંબારી કુંબારી !

[૬૦]

૬૧

ખીજી જાણ્યો : “ જરૂર કહું છું, સાધવા કેઈ હેતુ
લીધી માટી પૃથિવી તણી ને રૂપ મારું ઘડાયું,
જેણે સર્જ્યો હિકમત કરી ચાકડે દેશીને,
તે શું પાછો મુજ શરીરને લાંગી ભૂકો કરે કે ? ”

[૬૧]

૬૨

ત્રીલો જોડ્યો. “બટુક પાત્ર ના રીમમાં દે’ઠી દે છે,
 ને પ્ય તાથી ગરમન પીતો, ભાંગતો ના કદી તે;
 નેાં! પ્રાંને વળી કમબથી ઘાટ પ્યા ને વડખા છે,
 તે મું પછે રીમ કઢી પછી ભાંગયે મું ઘડ્યું ને ?”

૬૩

તેજાઈ આમા સમજી ન શકયુ, ચૂપ બેઠા થઈ તો;
 કિંતુ ધીમે ઠંઠરૂપ ફૂલો ભાલી ભઠ્ઠાં પછી તો,
 “અણાવકી સુજ કુરૂપતા નેઈ લોડો હસે છે;
 સુધાના આ ઘડતર સમે હાય શુ મૂજતા’તા ?”

૬૪

‘કેઈ બોલ્યું, “અનિ કડક ને, ચીડિયા જે કસાલે
—ચીત્રી જેને મલિન મુખને, મેશના રંગવાળો—
ફેલે છે એવું: ‘સદુની કરશે આકરી જે ઠમોટી;’
જ ના, ના; સારું, સદુનું કરશે જે જ સુખદા અમારો.”

૬૫

નિસાસાથી અવર વહતો : “માટી મારી સૂકી છે,
લાંબા કાળે સ્મરણ બૂલતાં આમ એ તો થઈ છે.
કિંતુ જૂના મધુર રસથી પાત્ર આ કોલે લરી હે,
તો, ધારું છું, સમય વીતતાં સ્વાસ્થ્ય પાછું આશે.”

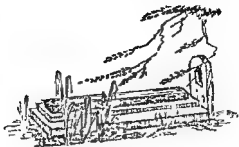
[૬૫]

૬૬

જ્યારે કુળ નિજની કથની આમ જોલી રજાંતા,
 જાણે વ્યારો ઈંદ મમથનો કે.ઈ નિદાળી જાનાં
 “ભઈ! ભાઈ!” વરી લોકીબધા, કેલ્પી મારી ખીજતને,
 ‘આવે પેલો મિજલચ સમે જ્ઞામ લેવા મુરના.’”

૬૭

આપો સુરા ભવન ધરવા, ને હવે ચાલી જાતું;
 ને આ મારા શરીરચળને સ્નાન દેલો સુરાતું;
 વીંટી એને કદન કરીને દ્રાક્ષના પાંદડાંતું
 ઠાપા મારી દેન કરલો ભાગ રૂઠા સમીપે.

[૬૭]

૬૮

મેં મારી જે દહન થયલી માટી ફેરી મુગધી
જિવે જાશે પવન મહિં એ જાગ લોપાત્ર નાખી;
જાશે માયા અલિપી દરનો પાક ને પાન્ય ફાઈ,
જોગિનો એ અપદર્ષ જઈ શ્યામ લેશે રૂશનો.

[૬૮]

૧૬

આદર્શો ને મુજ પ્રિય હતા, તેમણે શાખ મારી
 દૂંટી લીધી; હિલુપત બહુ લોકઆંખે લગાડી;
 નાના ખ્યાલા મહિં જ મુજ હા। આખરને ડુખાડી,
 વેચી માર્યો યશ મુજ બધા તેમણે પાણીમૂલે.

[૬૯]

૭૦

પશ્ચાત્તાપો શપથ લઈને મેં ક્યાં કેંક વેળા;
કિંતુ ત્યારે નહિ કંઈ હતો લાનમાં કાંઈ સાથા;
રાખી હરને ગુલ મધુરને આવી ખેંચી વસંત;
ચીરી નાખ્યા શપથ સઘળા છૂર્ક સૌ જે થયેલા.

૭૩

નાપાકોનો બહુ જ લાગ્યો લાગ નોકે મુરાચે,
 ને લૂંટાવ્યો મુજ ચશ બધો લોકમાં જે હતો તે,
 વારે વારે પણ મન પૂછે પ્રજા આ એક એવો:
 'વેચી મુરા અધિક કિમવી વસ્તુ લે શી કદાહો ? !'

[૭૩]

૭૧

આહા ! જાશે ગુલ, વળી જાશે રંગીલી આ વસન્તે;
 યુવાનીનું સુરભિમય આ કાવ્યયે પૂરું થાશે;
 ને જાશે આ ખુલ્લખુલ્લ વળી ગીત ગાતું સુરીકું;
 ક્યાંથી આવ્યું ! ફરી બિડી અને ક્યાં જતું ! ના કળાતું.

[૭૨]

આવે બ્યારે મિનલસ મહો, બેસતો ને રથને દું,
ખાલી ખ્યાને: સુજ સમસ્તુમાં વાળને ત્યાં બિધો વં

૧૭૩

શક્તિ હોતે, તરકટ કરી આપણે ભાગ્ય સામે
 સુધિની જે અતિ દુખાદ આ યોજના, ઝૂંટવીને,
 ભાંગી તેને, રજ રજ સમા દેહશયો કરીને
 પાછી કોને, ગમતી, રચતે આપણે જે મળીને

૭૬

ચંદા મારી ! તુજ પ્રણય ના ક્ષીણ યાતો જરીયે;
 જો ! ઊગે છે ઉપર ગગને ચાંદ પાછો ફરીને !
 વારે વારે મશી લિખી, મને-દે'કીને રશિમ ઘેનાં-
 શોધી લેશે, પણ નહિ મળું હું કદી બાગમાં આ.

૭૫

ને બેઠેલા બહિં તહિં દીસે ઘાંસમાં તારલા શા,
 મહેમાનોમાં લલિત પગલે પૂમતી હાંસથી હું,
 આવે જ્યારે મિજલસ મહી, બેસતો ને રથજે હું,
 ખાલી ખાલો સુજ સ્મરણમાં વાળજે ત્યાં હોધો હું.

[૭૫]

નોંધ

રુખાચત ૧

(૧) રાજાની ઘટમાં ખાલુ ફેંકયો—આરખ લેકિનોઃ
ધોડે ચઢવાના હુકમનો સંકેત.

રુખાચત ૪

(૧) વરસ નવલું—ધરિનના જૂના પંચાંગ મુજબ
-ધરિનીઓનું નહું વર્ષ વસન્તઋતુમાં માર્ચની ૨૧થી શરૂ થતું.

(૨) મૂસાના ધવલ કંચી—એવી માન્યતા હતી કે મૂસાનો
પવિત્ર ધોળો હાથ જ્ઞાતી પ્રાણને અડકતો કે તરત વૃક્ષ
નવપક્ષવિત થતું.

રુખાચત ૫

(૧) ધરિમ—અરુસ્તાનનું પ્રાચીન સમૃદ્ધ શહેર; તે
હાલ દરાર્ક ગયેલું છે.

(૨) પ્યાલો પેલો જમણિ તલો—જમણે : ધરિનની
હંતકથાઓમાંનો પાન્થાક. એની પાસે સોનાનો પ્યાલો હતો,
તેના પર સાત પટ્ટા હતા. ને તે વડે સાત આકાશ, સાત નક્ષત્ર

ને સાત સમુદ્રોના બેઠ જોઈ સકાતા.

રૂખાચત ૬

(૧) ડાહિયો—બાઈબલના ‘ જૂના દસર ’માં ‘ સામ ’નો (સમજોનો) બતાવનાર

(૨) પેલ્લી—પ્રાચીન ઈરાની ભાષા. જેને ઈરાનીઓ દિવ્ય ભાષા ગણતા.

રૂખાચત ૭

(૧) વસન્તે—વસન્તમાં નવું વર્ષ શરૂ થાય છે. નવા વર્ષે ગમગીની તણ આનંદ માણે.

રૂખાચત ૮

(૧) જમણિદ અને કેકુબાદો જવાના—કેકુબાદ ઐતિહાસિક સુલતાન. મહાન વ્યક્તિઓ પણ દાગનેક બોમ અને છે એવું સ્પષ્ટ છે.

રૂખાચત ૯

(૧) કપખચર-કેખચર—આ પણ ઈરાની કંત દશમાં આવતો સુલતાન છે

રૂખાચત ૧૦

(૧) મહમુદ—મહમૂદ ગઝ્નવી. તેણે ભારત હિંદ પર ધણી સ્વારીઓ કરી હતી.

રૂખાચત ૧૭

(૧) બહેરામ—એ એક જાણે સિકારી હતો. એને જાળી મેળવના સિકારો શોખ હતો. કાળની સત્તા ને

માનવીની નિર્જનતા જતાવધા બહેરામનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે—
એક સમયે બહેરામ જંગલી ગધેડાનો સિકાર કરતો હતો
આજે એ જ બહેરામની કબર ઉપર જંગલી ગધેડાઓ ફરે છે.

રુખાચત્ર ૧૮

(૧) સીઝરોનાં—રોમન વિશ્વવિજેતા ગુલિયસ સીઝર
જેવાઓનાં લોહીથી.

રુખાચત્ર ૨૭

(૧) સરખાવો :—

“પ્રેમસ્થ પાને તું મોરના પિચ્છધર !
તત્ત્વના દૂંપણા તુજ લાગે.”

નરસિંહ મહેતા

રુખાચત્ર ૩૧

તે સમયની માન્યતા પ્રમાણે, સાતમા સ્વર્ગનો રાજા
શનિ હતો; અને સાત સ્વર્ગ એટલે સાત લલિત ઢળાઓ.
ઉપર ખમ્મામે બધી ઢળાઓ મેળવી અને કંઈક કાપડા ઉડેલા
તેમ કશું વળ્યું નહિ

રુખાચત્ર ૪૬

(૧) ળાયા જેવો—સગવટી મીલુગતીની આસપાસ
ગોળ ગોળ ફરતી આકૃતિઓની ળાયા દેખાય એવું કાચળદુ
શનસ

રુખાચત્ર ૫૦

(૧) ઘોડા પર જેસીને રમાતી ગેડીદડાની રમતનો
(‘જેસી’નો) શોખ તે વખતે ધણો હતો.

રુખાવત ૫૩

(૧) કપામત—કિલ્લાની ધર્મ પ્રમાણે મહેલો માનવીનાં
કર્મના ન્યાયનો ઉત્તરો દિવસ—ખ્રિસ્તીઓનો Doomsday.

રુખાવત ૫૮

(૧) ખ્રિસ્તી અને કિલ્લાની માન્યતા મુજબ ઉધિરે સ્વયં
જનાઓને ને માનવી જનાઓને; પરંતુ ઉધિરે જ સર્જેલો પણ
પાછળથી રીતાન થયેલો દેવ, સર્જના રૂપમાં આદિમાનવ
મુગ્ધને સહમાવવામાં સફળ થયો. ત્યારથી માનવીનું પૃથ્વી
ઉપર પતન થયું.

રુખાવત ૬૦

ઠોણ કુંભાર કુંભ—સૃષ્ટિનો રચનાર ઠોણ અને માનવી
ઠોણ, એ સનાતન પ્રમ અહીં પુજાયો છે.

રુખાવત ૬૧-૬૨

આ સૃષ્ટિની રચનામાં કોઈ ગૂઢ કલ્યાણકારક હેતુ છે
એવું મૂલ્ય

રુખાવત ૬૩

જગતમાં કુદરતના અને અનિષ્ટ કેમ છે એ વલુજીકલ્યા
કોપડાનું સૂચન

રુખાવત ૬૪

પ્રભુ કૃપાળુ જ છે, કૂર નથી, એવી માન્યતામાં દંડ ભલા.

રુખાવત ૬૫

અમુની વિસ્મૃતિથી જીવનમાં મુશ્કેલી પ્રગટે, પરંતુ સત્સંમતી
જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય પામે.

